

Zbornik predstavlja značajan doprinos razumevanju odnosa građana i građanki prema konstelaciji demokratije u Srbiji. Radovi su argumentativni, odgovaraju akademskim normama i nude kompleksnu sliku o izabranom predmetu. Prilozi su komplementarni na taj način da time razvijaju neophodnu kompleksnost u predstavljanju demokratske transformacije u domaćem i evropskom kontekstu.

Dopisni član SANU, Alpar Lošonc

Radove u zborniku odlikuje tematska i stilsko raznovrsnost, kao i kvalitet i originalnost naučnog pristupa. Sa jedne strane, to bi se moglo tumačiti kao odsustvo principa homogenosti, sa druge, pak, kao bogatstvo u različitosti mogućih interpretacija centralne teme. Svi se oni kritički odnose prema polaznoj istraživačkoj ideji – stavovima srpskog građanstva o trodecenijskoj demokratskoj transformaciji Srbije.

Prof. dr Dragan Todorović

Struktura zbornika ukazuje na analitički višeslojnu analizu istraživnog problema. Autori na koncizan i argumentovan način pristupaju analizi različitih tema od značaja za istraživanje stavova građana/ki prema procesu demokratizacije Srbije u protekle tri decenije i izводе utemeljene zaključke. Autore odlikuje sistematičnost, preciznost i jasnoća u pristupu predmeta istraživanja. Zbornik predstavlja dragocen doprinos razumevanju odnosa građana/ki Srbije prema procesu demokratizacije od uvođenja višepartijskog sistema do danas.

Dr Dejana Vukasović

Zbornik nastavlja tradiciju kvalitetnih istraživanja javnog mnjenja Centra za politikološka istraživanja i javno mnjenje Instituta društvenih nauka i doprinosi kontinuitetu saznanja u domenu politikoloških studija i istraživanja društvene tranzicije. Posebna vrednost zbornika je što nastavlja istraživanje važnih odrednica političke kulture i političkog života (autoritarnost, korupcija). Zaključci autora zbornika ujedno su korisne smernice i za šire područje nauka koje se bave politikom, kao što su sociologija i antropologija.

Dr Suzana Ignjatović

www.idn.org.rs

DEMOKRATSKE PROMENE U SRBIJI

Stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije

Urednici
Milica Joković Pantelić
Goran Bašić

Edicija Istraživanja

Radovi u ovom tematskom zborniku zasnovani su na podacima empirijskog istraživanja o stavovima građanki i građana Srbije o društvenim, ekonomskim i političkim promenama u Srbiji tokom protekle tri decenije, koje je 2022. godine sproveo Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje (CPIJM) Instituta društvenih nauka (IDN). Autori, svi saradnici CPIJM i stručnjaci u okviru različitih disciplina društvenih nauka, osvetljavaju transformaciju Srbije, pružajući, uprkos multidisciplinarnom karakteru zbornika, koherentnu analizu javnog mnjenja Srbije.

Ovim izdanjem u okviru edicije *Istraživanja*, IDN nastavlja da jača, podržava razvoj i sprovođenje empirijskih istraživanja. Ta istraživanja su zbog koncepcijske zahtevnosti i složene logistike dugo zapostavljena u društvenim naukama u Srbiji. Ona, međutim, uz teorijsku utemeljenost ideja, činjenice i validne podatke, prikupljene na osnovu savremene naučne metodologije, ostaju stubovi naučnog rada, ali i osnov za donošenje realnih i delotvornih preporuka i odluka u javnim politikama.

EDICIJA ISTRAŽIVANJA

DEMOKRATSKE PROMENE U SRBIJI

Stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije
u protekle tri decenije

EDICIJA

Istraživanja

UREDNIKA EDICIJE

Dr Irena Ristić

IZDAVAČ

Institut društvenih nauka

Beograd, 2023.

ZA IZDAVAČA

Dr Goran Bašić

RECENZENTI

Dopisni član SANU Alpar Lošonc

Prof. dr Dragan Todorović

Dr Dejana Vukasović

Dr Suzana Ignjatović

ISBN 978-86-7093-265-4

Demokratske promene u Srbiji

STAVOVI GRAĐANA I GRAĐANKI O DEMOKRATSKOJ TRANSFORMACIJI SRBIJE U PROTEKLE TRI DECENIJE

UREDNICI

Milica Joković Pantelić

Goran Bašić

Beograd, 2023.

KSENIJA MARKOVIĆ

Naučna saradnica

Institut društvenih nauka, Beograd

MARKO JOVANOVIĆ

Istraživač saradnik

Institut društvenih nauka, Beograd

Evropska unija ili teritorijalni integritet – Sociodemografski faktori kao prediktori*

Sažetak

U radu se analizira uticaj sociodemografskih faktora na prioritizaciju građana između dva politička pitanja koja su ključna za razvoj društva Republike Srbije, članstva u EU i očuvanje teritorijalnog integriteta. Autori polaze od stanovišta da rešavanje statusa Kosova i Metohije značajno utiče na stav javnog mnjenja o članstvu Srbije u Evropskoj uniji. Osnovna hipoteza od koje se polazi u radu jeste da sociodemografske karakteristike ispitanika ne utiču na njihov stav prema izboru između članstva u EU i očuvanja teritorijalnog integriteta Republike Srbije. Rad sledi kvantitativno istraživački metod. U nastojanju da odgovore na istraživačko pitanje, autori se oslanjaju na podatke dobijene na osnovu empirijskog kvantitativnog istraživanja „Vrednosni stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije (1990–2022)“, koje je sproveo Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje Instituta društvenih nauka. Rezultati istraživanja ukazuju na to da se ne može izdvojiti nijedan sociodemografski činilac koji bi mogao da ima presudan uticaj na formiranje stava o tome da li ispitanici/e daju prednost Evropskoj uniji ili teritorijalnom integritetu. Autori zaključuju da se drugi faktori, poput vrednosti i političke kulture, mogu pokazati kao značajniji prediktori za formiranje stava ispitanika/ca o rešavanju statusa Kosova i Metohije i Evropskoj uniji.

Ključne reči: teritorijalni integritet, Kosovo i Metohija, Evropska unija, sociodemografski faktori, javno mnjenje Srbije

Uvod

Rešavanje kosovskog pitanja figurira kao determinanta političkog ponašanja građana Srbije, naročito u kontekstu pridruživanja Evropskoj uniji i činjenice da se rešavanje konačnog statusa Kosova i Metohije navodi kao glavni uslov za dugo čekano članstvo Srbije u Evropskoj uniji. Pitanja poput teritorijalnog integriteta i proces pridruživanja Evropskoj uniji svakako možemo svrstati u pitanja koja se odnose na uređenje političke zajednice. Uvažava se stanovište da su proces evropskih integracija i rešavanje kosovskog pitanja uslovljeni procesi koji nužno ne vode pozitivnom ishodu u oba slučaja. Cilj rada je da se ispita koji su to faktori koji mogu imati presudan uticaj na stavove ispitanika o teritorijalnom integritetu i Evropskoj uniji. Osnovna hipoteza od koje se polazi u radu jeste da sociodemografske karakteristike ispitanika ne utiču na njihov stav prema izboru između članstva u EU i očuvanja teritorijalnog integriteta Republike Srbije.

U radu se ne primenjuje isti pristup kao u prethodnim istraživanjima kada je reč o ispitivanju stavova o teritorijalnom integritetu i Evropskoj uniji. Prethodna istraživanja javnog

* Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2023. godinu koji podržava Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije.

mnjenja su stav prema teritorijalnom integritetu ispitivali posredno, odnosno sagledavanjem stavova ispitanika o pojedinačnim rešenjima kosovskog pitanja kao najvećeg izazova za teritorijalni integritet zemlje. U ovom istraživanju se koristi skala na kojoj se ispitanici sami pozicioniraju u odnosu na to šta oni ocenjuju kao značajnije za Srbiju – članstvo u Evropskoj uniji ili očuvanje teritorijalnog integriteta zemlje. Ovo pitanje predstavlja jednu vrste skice scenarija – šta bi se dogodilo ukoliko bi se pred javno mnjenje postavio uslov ili ponuda da se uđe u Evropsku uniju ako se prizna nezavisnost Kosova i Metohije. Osnovna ideja je bila da se ispitanicima ponudi gradacija u preferenciji za jednu ili drugu opciju, a ne isključivo izbor po modelu ili/ili.

* * *

Podrška ulasku Srbije u Evropsku uniju prethodnih deset godina beleži neravnomerni pad što je u suprotnosti sa prvom decenijom evropskih integracija u Srbiji kada je javno mnjenje bilo većinski naklonjeno pridruživanju Evropskoj uniji. Postoji više faktora koji utiču na dinamiku, ishod, ali i percepciju procesa evrointegracija u Srbiji. Jedan od važnijih je rešavanje statusa Kosova i Metohije. Iznetu tvrdnju potkrepljujemo trima grupama argumenata. Prvo, institucije Evropske unije su pred Srbiju postavile zahtev da mora u potpunosti da normalizuje odnose sa vlastima u Prištini, što implicitno podrazumeva priznanje samoproglašene nezavisnosti kako bi dobila status punopravnog člana Evropske unije. Drugo, proces evrointegracija i rešavanja kosovskog pitanja su direktno uslovljeni procesi. Treće, javno mnjenje Srbije je već dugo rastrzano između evropske budućnosti i kosovske prošlosti (Marković i dr., 2021: 75). U istraživanju javnog mnjenja iz 2018. godine ¹ nalazi jasno pokazuju da pitanje rešavanje statusa Kosova i Metohije ima značaja za formiranje stava ispitanika o EU (Marković i dr., 2021: 83). U pomenutom istraživanju čak 79% ispitanika smatra da politika Evropske unije prema pitanju rešavanja statusa Kosova i Metohije ima značaja za formiranje njihovog stava o Evropskoj uniji, od čega više od polovine (55%) smatra da ima veliki značaj, naspram petine ispitanika (21%) koji su smatrali da ovo pitanje nema nikakav značaj na formiranje njihovog stava o EU. Rezultati poslednjeg redovnog istraživanja evropske orijentacije građana, koje je sproveo Ministarstvo za Evropske integracije, govore da prvi put u istoriji zvaničnog merenja ulazak Srbije u Evropsku uniju podržava manje od polovine ispitanika (43%),² dok je više od četvrtine ispitanika kao najveću prepreku evropskom putu Srbije izdvojila politiku uslovljavanja Evropske unije i ucene sa kojima se Srbija suočava.³

¹ Nalazi istraživanja javnog mnjenja iz 2018. godine su detaljno izloženi u radu Kosovo i Metohija i Evropska unija – Dilema ili očekivani izbor? (Marković i dr., 2020: 83–86).

² Istraživanje *Evropska orijentacija građana Srbije* je sprovedeno decembra meseca 2022. godine. Reč je o redovnom godišnjem izveštaju koje sprovodi nadležna institucija, danas je reč o Ministarstvu za evropske integracije. Podrška ulasku Srbije u Evropsku uniju se merila odgovorom na pitanje: Ukoliko bi sutra bio raspisan referendum sa pitanjem: „Da li podržavate učlanjenje naše zemlje u EUP?“, kako biste Vi glasali? Dostupno na: https://www.mei.gov.rs/upload/documents/nacionalna_dokumenta/istrazivanja_javnog_mnjenja/javno_mnjenje_dec_22.pdf

³ Ispitanici su mogli da biraju između osam ponuđenih odgovora, više od četvrtine građana (28%) se opredelilo za odgovor: *Politika stalnog uslovljavanja i ucena koju Evropska unija primenjuje prema našoj Zemlji*. Malo više od desetine ispitanika (12%) se opredelilo za odgovor *Mentalitet naših ljudi i nespremnost za promenu*, skoro isti broj se opredelio za odgovor *Sadašnja situacija unutar same Evropske unije* (11%), treći odgovor po učestalosti je bio *Neispunjavanje preuzetih međunarodnih obaveza*. Istraživanje je dostupno na: https://www.mei.gov.rs/upload/documents/nacionalna_dokumenta/istrazivanja_javnog_mnjenja/javno_mnjenje_dec_22.pdf

Odnos građana prema rešenju kosovskog problema se u jednoj rečenici može objasniti kao značajan raskorak između želja i očekivanja (Mojsilović, 2007 i 2010; Slavujević, 2018). Nakon jednostranog proglašenja nezavisnosti Kosova i Metohije, javno mnjenje Srbije je bilo primorano da se suoči sa dve stvari. Prvo, sa traumatičnim iskustvom gubitka dela teritorije koja je vekovima predstavljana kao „kolevka srpskog naroda“, uz prihvatanje realnosti da će se proces pregovora o pridruživanju Srbije Evropskoj uniji nadalje odvijati paralelno sa procesom rešavanja kosovskog pitanja (Marković i dr., 2019).

Rešavanje kosovskog pitanja ima i emotivnu dimenziju, i to trojako. Prvo, jer se manifestuje pre svega kroz osećaj pretrpljene nepravde, budući da se jedan deo teritorije mimo međunarodnog prava, kako smatra većina građana Srbije, samostalno proglasio nezavisnim. Drugo, jer Kosovo i Metohija ima kulturno-istorijski značaj koji se ogleda u ulozi koju 'kosovski mit' ima u izgradnji nacionalnog identiteta i suvereniteta. Kosovo i Metohija u srpskoj narodnoj kulturi predstavlja sveto mesto – prostor oplemenjen karakteristikama društvenog identiteta, „duhovni kolektivni toponim, centar kolektivne kulturne svesti“ (Bošković, 2014: 479). Konačno, reakcija mnjenja na rešavanje kosovskog pitanja je uvezana i sa strahom da bi, ukoliko se prizna nezavisnost Kosova i Metohije, moglo da dođe do domino-efekta, odnosno da bi takva secesija mogla da podstakne separatističke tendencije u drugim oblastima poput: Sandžaka, juga Srbije ili Vojvodine itd.

Uticaj sociodemografskih faktora na formiranje stavova ispitanika

Prva istraživanja o uticaju sociodemografskih faktora na stavove ispitanika su se sprovodila u drugoj polovini dvadesetog veka i odnose se na ispitivanje uticaja socioekonomskih faktora na političku participaciju i izborne preferencije. Istraživači su polazili od hipoteze da raspoloživost socioekonomskih resursa predstavlja faktor koji utiče na donošenje odluke o nekom važnom društvenom pitanju. U prikazu svog ekonomskog modela izbornog ponašanja Dauns tvrdi da glasanje na izborima jeste čin koji zahteva izvestan trud i resurse. Daunsov model racionalnog birača je jedan od modela koji nam može poslužiti kako bismo objasnili da li birači glasaju i ako glasaju, da li se rukovode racionalnim razlozima (Downs, 1957). Prvobitno je Dauns isticao resurse koji moraju biti na raspolaganju za sticanje informacija i za rešavanje problema u situaciji neizvesnosti. Zbog toga se vreme, novac i obrazovanje izdvajaju kao ključni resursi (Todosijević & Pavlović, 2020: 75). Varijable koje mi analiziramo u ovom radu su: pol, starost, obrazovanje, region stanovanja, urbanizacija mesta stanovanja, mesečna primanja i položaj na društvenoj lestvici. Pored navedenih varijabli, zbog specifičnosti pitanja koja postavljamo, dodali smo još i ispitivanje uticaja regiona mesta stanovanja kao faktora koji može uticati na to da li se ispitanici opredeljuju pre za očuvanje teritorijalnog integriteta ili za ulazak Srbije u Evropsku uniju.

Niz istraživanja koja se bave političkom participacijom su zabeležila razliku u stepenu političke aktivnosti među polovima, odnosno nalazi istraživanja ukazuju na to da su žene manje politički aktivne nego muškarci (Lowndes, 2004: 47–48). Različit stepen političke aktivnosti među polovima se može odraziti i na definisanje stava o nekom važnom političkom pitanju. U nekoliko istraživanja je potvrđena pretpostavka da žene pokazuju manje interesovanje za

politiku, samim tim i da su manje upućene u politička dešavanja (Lowndes, 2004: 47–48).⁴ Moramo priznati da rezultati istraživanja javnog mnjenja u Srbiji nisu pokazala da se pol izdvaja kao značajan prediktor kada je reč o teritorijalnom integritetu (Mojsilović, 2007 i 2010; Slavujević, 2018; Marković i dr., 2021). Iako rezultati istraživanja pokazuju da pol nije značajan prediktor kada je reč o teritorijalnom integritetu, retki su izveštaji gde bi žene imale pozitivniji stav prema teritorijalnom integritetu u odnosu na muškarce.

Za razliku od pola, starost se može pokazati kao jedan od prediktora koji će imati uticaj na to da li se ispitanici primarno opredeljuju za Evropsku uniju ili teritorijalni integritet. Starost ispitanika može uticati na stav o teritorijalnom integritetu, ali i na stav o Evropskoj uniji. Od 2000. do 2021. godine postojao je jasan trend da mladi između 18 i 29 godina u većoj meri podržavaju ulazak Srbije u EU u odnosu na ostale grupe stanovništva.⁵ S druge strane, prethodna istraživanja pokazuju da su ispitanici stariji od 60 godina skloniji da prednost daju očuvanja teritorijalnog integriteta naspram Evropske unije.⁶

Obrazovanje se smatra jednim od ključnih resursa relevantnim za donošenje odluke o nekom relevantnom političkom pitanju, a uređenje političke zajednice se može svrstati u tu kategoriju. U eri manipulacije informacijama upravo obrazovanje ispitanika može biti jedan od faktora koji će imati uticaj na formiranje stava o nekom pitanju. Obrazovanje podrazumeva raspolaganje određenom količinom informacija, lakše sticanje novih informacija i snalaženje u kompleksnom informacionom okruženju (Todosijević & Pavlović, 2020: 79). S obzirom na to da ovde ispitujemo stav prema teritorijalnom integritetu koji posredno podrazumeva stav prema rešenju kosovskog pitanja, stepen informisanosti ispitanika i sposobnost da se „odbrane” od manipulacije informacijama i senzacionalističkog izveštavanja u medijima na ovu temu može biti od presudnog značaja. Ispitivanje obrazovanja kao prediktora stava o teritorijalnom integritetu i Evropskoj uniji je veoma značajno jer se u nekoliko nalaza istraživanja pokazalo da ispitanici sa nižim stepenom obrazovanja imaju veću sklonost ka odabiru rešenja koja podrazumevaju prvenstvo teritorijalni integritet (Slavujević, 2018; Mojsilović, 2010), dok su Evropskoj uniji naklonjeniji oni sa višim stepenom obrazovanja.

Nalazi prethodnih istraživanja su pokazala da region stanovanja ispitanika/ca može biti jedan od faktora koji će uticati na to da li će ispitanik/ca dati prednost Evropskoj uniji

⁴ Pored navedenog, autorka ističe da ista istraživanja ilustruju kako žene pokazuju veći stepen nezadovoljstva kada je reč o zvaničnim politikama i delovanju Vlade. Dalje objašnjavajući različitost u političkim stavovima među ženama i muškarcima, autorka ističe da žene mogu procenjivati sopstvene stavove na drugačiji način od muškaraca i da je to i jedan od potencijalnih uzroka zabeleženih razlika (Lowndes, 2004).

⁵ Konkretno dve trećine mladih u kategoriji 18–29 godina su za članstvo Srbije u Evropskoj uniji (*Južne vesti*, 2021). Reč je o redovnom godišnjem istraživanju sprovedenom u julu 2021. godine kada je 57% ispitanika glasalo za ulazak Srbije u Evropsku uniju, 30% je bilo protiv. Rezultati istraživanja dostupni na: <https://europa.rs/gradjani-srbije-prepoznaju-eu-kao-najveceg-donatora/> (EU u Srbiji, 2021).

⁶ Institut za evropske poslove je sproveo istraživanje javnog mnjenja „Stav građana Srbije prema Kosovu” u avgustu mesecu 2022. godine. Tema istraživanja je bilo ispitivanje stavova građana i građanki Srbije o rešavanju i važnosti kosovskog problema. Među istraživačkim pitanjima se našlo i pitanje *Da li biste podržali nezavisnost Kosova da bi Srbija brže postala članica Evropske unije?* Negativan odgovor je dalo 79,2%, a pozitivan 13,9%, od toga u grupi od 18 do 29 godina NE je izjavilo 72,8% ispitanika, dok je u starosnoj grupi preko 60 godina 80% ispitanika odgovorilo sa NE. Detaljnije pogledati istraživanje javnog mnjenja *Stav građana Srbije prema Kosovu* dostupno na: <https://iea.rs/wp-content/uploads/2022/08/34-Stav-gradjana-Srbije-prema-Kosovu-2022.pdf>

ili teritorijalnom integritetu na lestvici prioriteta. Konkretno, ispitanici koji žive u naseljima na jugu Srbije, zbog blizine teritorije Kosova i Metohije, ali i zbog značajnijeg učešća albanske nacionalne manjine na teritoriji južne Srbije, ekspresnije izražavaju svoje opredeljenje da daju apsolutnu prednost teritorijalnom integritetu i da odbijaju bilo kakva rešenja koja predviđaju priznavanje nezavisnosti Kosova i Metohije.⁷

Kada je reč o uticaju urbane/ruralne sredine, nalazi prethodnih istraživanja su pokazali da ispitanici/e koji daju apsolutnu prednost teritorijalnom integritetu, odnosno koji ne prihvataju samoproglašenu nezavisnost Kosova i Metohije kao rešenje kosovskog pitanja, pretežno dolaze iz ruralnih sredina.⁸ S druge strane, uticaj ruralne sredine na formiranje stava o nekoj temi se ne može svesti samo na razlike u socioekonomskom statusu koje proističu iz razlike u stepenu razvijenosti urbanih i ruralnih područja. Ukoliko i postoji nalaz da prednjači uticaj ruralne ili urbane sredine, on ukazuje na postojanje uticaja i drugih činilaca poput: socijalnog okruženja, socijalnog pritiska i modela, ali i karakterističnih društvenih i političkih stavova (Todosijević & Pavlović, 2020: 99).

Uz obrazovanje i zanimanje, prihodi domaćinstva su jedan od indikatora koji utvrđuju socioekonomski status, a time i jedan od najznačajnijih faktora koji će uticati na donošenje odluke o nekom bitnom političkom pitanju. Ispitivanje prihoda kao prediktora je naročito važno ukoliko se uvaži pretpostavka da se vrednosni sudovi građana o najboljem rešenju za Kosovo i Metohiju mogu oceniti kao konformistički, u smislu da dominira opredeljenje za održavanje *zamrznutog konflikta* (Slavujević, 2018). S druge strane, u političkom diskursu se često dilema teritorijalni integritet ili članstvo u Evropskoj uniji poistovećuje sa drugom dilemom: koliko je javno mnjenje Srbije spremno da se odrekne ne samo dela teritorije već i svoje istorije, religije i tradicije zarad ličnog i kolektivnog prosperiteta za koji deo javnosti smatra da bi donelo pristupanje Evropskoj uniji (Marković i dr, 2019).

Lestvice društvenog položaja podrazumevaju da ispitanici, na osnovu svog subjektivnog doživljaja, ocene svoj socioekonomski status u konkretnom društvu. Razlika u društvenom položaju ne ukazuje samo da postoji razlika u posedovanju resursa između ispitanika već implicira da postoje različiti ekonomski interesi između viših i nižih slojeva društva koji se kasnije pretvaraju u različite političke interese (Kasara & Surianarajan, 2015: 616). Lična percepcija socioekonomskog statusa se u pojedinim pitanjima može pokazati kao pouzdaniji faktor merenja uticaja na formiranje stava o određenoj temi u odnosu na takozvane objektivne faktore: poput starosti, obrazovanja, mesečnih prihoda i sl.

⁷ Institut za evropske poslove je sproveo istraživanje javnog mnjenja „Stav građana Srbije prema Kosovu“ u avgustu mesecu 2022. godine. Tema istraživanja je bilo ispitivanje stavova građana i građanki Srbije o rešavanju i važnosti kosovskog problema. Među istraživačkim pitanjima se našlo i pitanje koje testira spremnost građana da podrže plan predsednika republike, Aleksandra Vučića, koji bi doneo nezavisnost Kosovu a građanima Srbije stabilnu državu i bolji standard. Više od polovine ispitanika (53,5%) ne bi podržalo ovakav plan, od toga su pretežno muškarci, ispitanici južne i istočne Srbije i stanovnici vengradskih sredina. Detaljnije pogledati istraživanje javnog mnjenja „Stav građana Srbije prema Kosovu“ dostupno na: <https://iea.rs/wp-content/uploads/2022/08/34-Stav-gradjana-Srbije-prema-Kosovu-2022.pdf>

⁸ Ove nalaze treba uzeti sa rezervom, jer je retko neko istraživanje izašlo u javnost sa podacima koji podrazumevaju primenu regresione ili slične statističke metode provere uticaja faktora ruralne sredine na stav o Kosovu ili Evropskoj uniji.

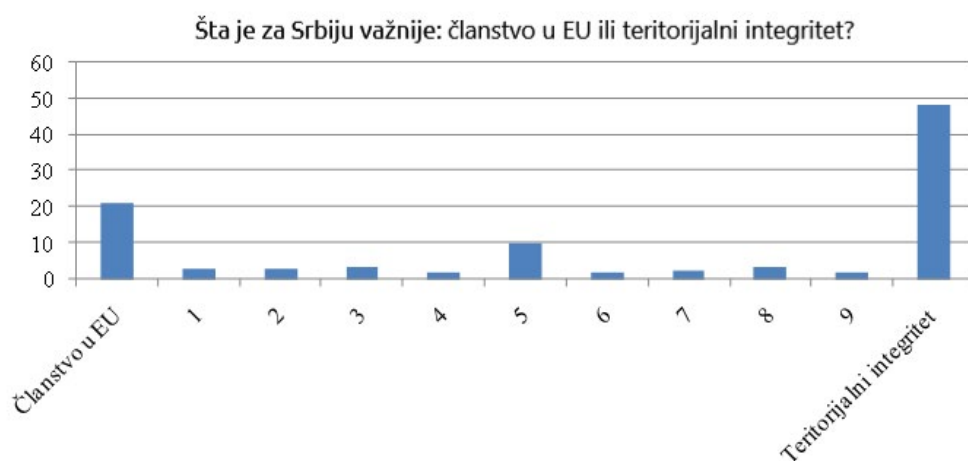
Metodološki okvir

U radu su korišćeni podaci koji se oslanjaju na empirijsko istraživanje *Vrednosni stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije (1990–2022)*, koje je sproveo Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje Instituta društvenih nauka. Reč je o anketnom istraživanju gde je kao sredstvo za prikupljanje podataka korišćen strukturisani onlajn upitnik. Sprovedeno istraživanje bazirano je na kvantitativnoj metodologiji. U radu su korišćeni sledeći statistički postupci: deskriptivna analiza, linearna regresiona analiza i neparametarske korelacije kako bi se testirala hipoteza o postojanju veze između sociodemografskih odlika ispitanika i formiranja stava o teritorijalnom integritetu, odnosno Evropskoj uniji. Osnovna hipoteza od koje se polazi u radu jeste da sociodemografske karakteristike ispitanika ne utiču na njihov stav o tome da li je za Srbiju važnije članstvo u Evropskoj uniji ili očuvanje teritorijalnog integriteta Republike Srbije.

Za razliku od prethodnih istraživanja, u ovom istraživanju se nisu koristili različiti modaliteti koji bi ispitanike stavljali pred izbor između najpoželjnijih i/ili najverovatnijih rešenja, već se koristi skala na kojoj se ispitanici pozicioniraju u odnosu na to da li oni smatraju da je za Srbiju važnije članstvo u Evropskoj uniji ili očuvanje teritorijalnog integriteta Republike Srbije. Razlog zašto smo se opredelili za primenu skale je teorijske prirode. Cilj je bio da se vidi kako bi se ispitanik/ca opredelio/la kada bi morao/la da bira između te dve opcije, ali da se omogući izdiferenciran stav. Ovo pitanje predstavlja jednu vrste skice scenarija – šta ako bi se postavila ‘ponuda’ da se uđe u EU pod uslovom priznavanja samoproglashene nezavisnosti Kosova. Osnovna ideja je bila da se ispitanicima ponudi gradacija u preferenciji za jednu ili drugu opciju, a ne isključivo izbor po modelu ili/ili.

Članstvo Srbije u Evropskoj uniji i/ili teritorijalni integritet – rezultati istraživanja

Rezultati istraživanja pokazuju da ispitanici u odabiru odgovora na pitanje: *Šta je za Srbiju važnije – članstvo u Evropskoj uniji ili teritorijalni integritet?* primarno biraju ili pol Evropska unija ili pol teritorijalni integritet (pogledati grafikon 1). Iz ovog nalaza možemo pretpostaviti da, uprkos tome što su ispitanici mogli da se opredele na skali od 0 (Evropska unija) i 10 (teritorijalni integritet), većina njih ima jasno definisan stav. Najveći broj ispitanika se opredelio za poziciju 10, koja podrazumeva da se daje prednost teritorijalnom integritetu u odnosu na Evropsku uniju. Ukoliko bismo ovom procentu dodali i ispitanike koji su se opredelili za poziciju 8 i 9, više od polovine ispitanika (53,4%) smatra da je za Srbiju važniji teritorijalni integritet nego Evropska unija. S druge strane, petina ispitanika (21,2%) ocenjuje da je Evropska unija važnija za Srbiju. Primenom istog principa, uključivanjem ispitanika koji su odabrali poziciju 1 i 2, broj ispitanika koji smatra da je za Srbiju važnije članstvo u Evropskoj uniji se neznatno povećava i čini 27% (pogledati grafikon 1).

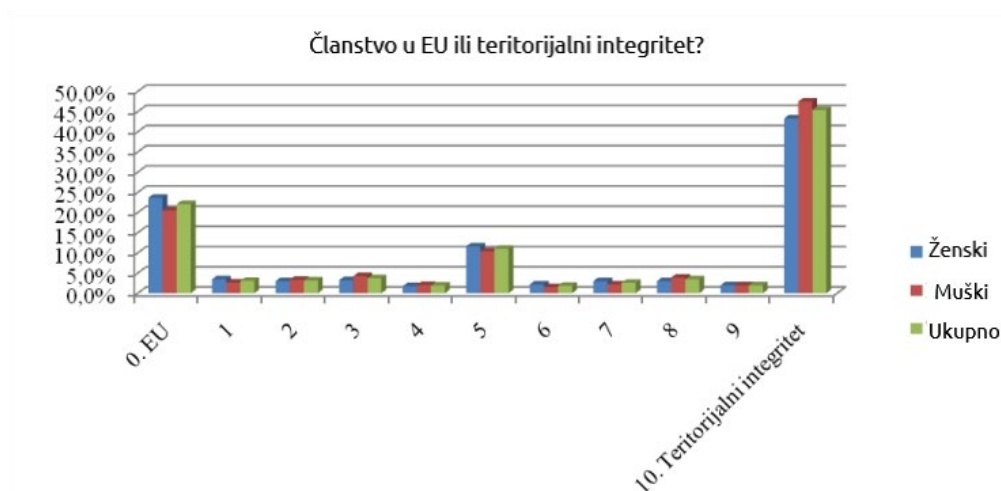
Grafikon 1. Šta je za Srbiju važnije – članstvo u EU ili teritorijalni integritet?

Ispitivanje reagovanja građana na rešenje kosovskog pitanja je predmet analize više od dve decenije i istraživanja javnog mnjenja su pokazala da sociodemografske karakteristike nemaju uticaja na formiranje stava u Kosovu i Metohiji ili je njihov uticaj marginalan (Mojsilović, 2010; Slavujević, 2018; Marković, 2020). Kako bismo proverili hipotezu o tome da sociodemografske karakteristike ispitanika ne utiču na njihov stav prema izboru između članstva u EU i očuvanja teritorijalnog integriteta Republike Srbije, primenili smo dve vrste analize, neparametarsku korelacionu analizu i linearnu regresionu analizu. Pitanje koje smo koristili kao zavisnu varijablu je glasilo upravo tako „Šta je za Srbiju važnije: članstvo u EU ili teritorijalni integritet?“, a ispitanici su mogli da daju odgovor tako što bi pozicionirali sebe na jedanaestostepenoj skali gde je 0 predstavljalo „članstvo u EU“ a 10 „teritorijalni integritet“. Nezavisne varijable na osnovu kojih smo proveravali postavljenu hipotezu su pol, godine i obrazovanje ispitanika, mesečna primanja domaćinstva, region Srbije u kome ispitanik živi, da li je u pitanju urbana ili ruralna sredina, kao i samopozicioniranje na lestvici društvenog položaja.

Tabela 1. Korelacioni koeficijenti za varijable percepcija za zavisnu varijablu „Šta je za Srbiju važnije: članstvo u EU ili teritorijalni integritet?“ i nezavisne varijable pol, godine, obrazovanje, region, ruralna/urbana sredina, mesečna primanja domaćinstva i merdevine društvenog položaja

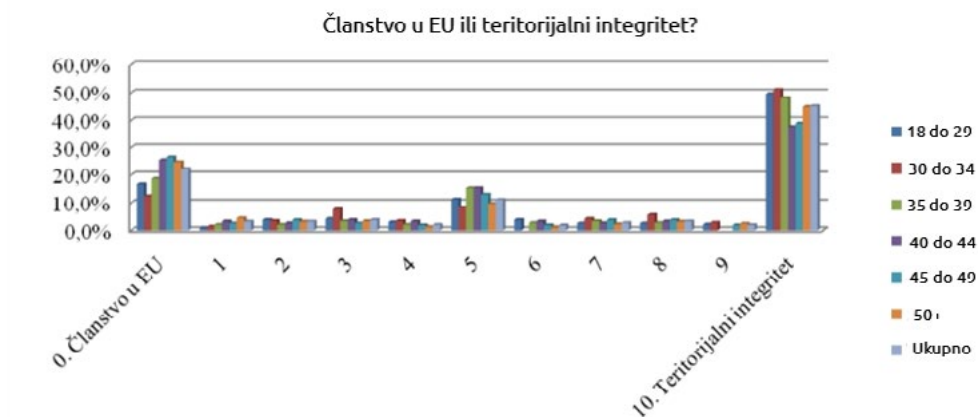
	Pol	Godine	Obrazovanje	Region	Ruralna/urbana sredina	Mesečna primanja domaćinstva	Merdevine društvenog položaja
Šta je za Srbiju važnije: članstvo u EU ili teritorijalni integritet?							
<i>r</i>	,05*	-,06**	-,05*	,08**	-,11**	-,12**	-,11**
<i>p</i>	,02	,01	,05	,002	,00	,00	,00
<i>N</i>	2.028	2.013	1.630	1.615	1.729	1.399	1.548

Napomena: *nivo značajnosti $p < ,05$; ** nivo značajnosti $p < ,01$ (2-tailed)

Grafikon 2. Uticaj pola na opredeljenje ispitanika

Neparametarska korelaciona analiza sprovedena po Spirmanovom (Spearman) modelu je pokazala da postoji statistički značajna povezanost pola ispitanika sa njihovim pozicioniranjem na skali između dva pola od kojih jedan predstavlja „članstvo u EU”, a drugi „teritorijalni integritet” ($p = ,02$). Međutim, pokazalo se da je ta korelacija slabog intenziteta, gotovo zanemarljiva, ali ipak ukazuje da su ispitanici muškog pola malo naklonjeniji očuvanju teritorijalnog integriteta ($r = ,05$).⁹

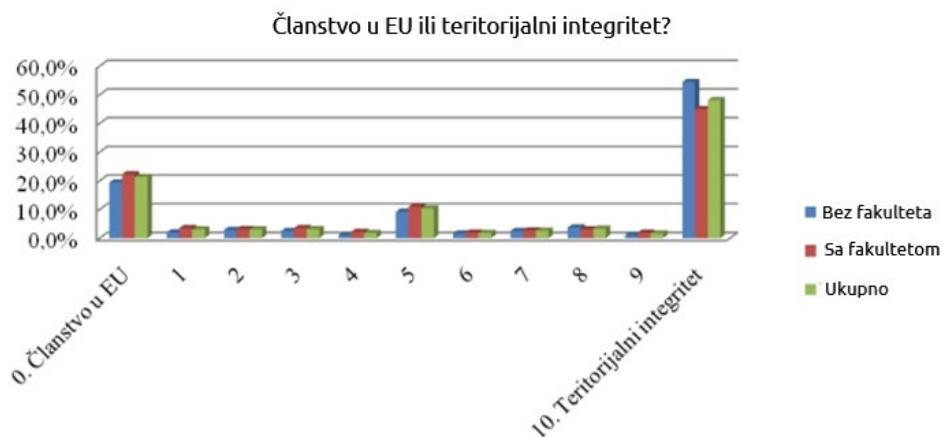

Grafikon 3. Uticaj starosti na opredeljenje ispitanika

Kada su u pitanju godine ispitanika, upotrebljena je Pirsonova (Pearson) neparametarska korelaciona analiza jer su godine ispitanika korišćene kao kontinuirana nezavisna varijabla, iako je na grafikonu X prikazana distribucija odgovora po šest kategorija starosti, što je učinjeno kako bi se dobila veća preglednost grafičkog prikaza. I u ovom slučaju se pokazalo da postoji statistički značajna povezanost sa izborom članstvo u Eu ili teritorijalni integritet ($p = ,01$). Povezanost je slabog intenziteta, skoro marginalna ($r = -,06$) i inverznog

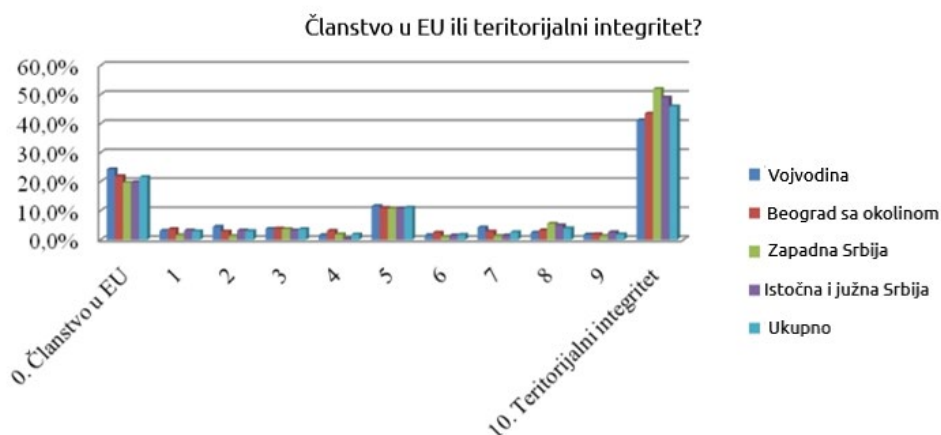
⁹ Uzorak je ponderisan po pitanju pola i starosti ispitanika.

smera, što znači da što su ispitanici mlađi, to su naklonjeniji očuvanju teritorijalnog integriteta Srbije kada se ono nalazi u opoziciji sa članstvom u EU.¹⁰

Grafikon 4. Uticaj nivoa obrazovanja na opredeljenje ispitanika

S obzirom da je uzorak ispitanika pristrasan kada je u pitanju obrazovanje, imajući u vidu da visokoobrazovani ispitanici čine značajno veći procenat u odnosu na onaj u opštoj populaciji, varijabla koja se tiče obrazovanja ispitanika rekodovana je u binarnu, gde jednu kategoriju čine fakultetski obrazovani ispitanici, a drugu oni čiji je najviši obrazovni stepen završena srednja škola. Neparametarska korelaciona analiza sprovedena po Spirmanovom modelu ukazuje na statistički značajnu inverznu povezanost obrazovanja ispitanika i zavisne varijable ($p = ,05$), u smislu da su visokoobrazovani ispitanici naklonjeniji članstvu u EU, ali je i ova veza ipak neznatne jačine ($r = -,05$)¹¹

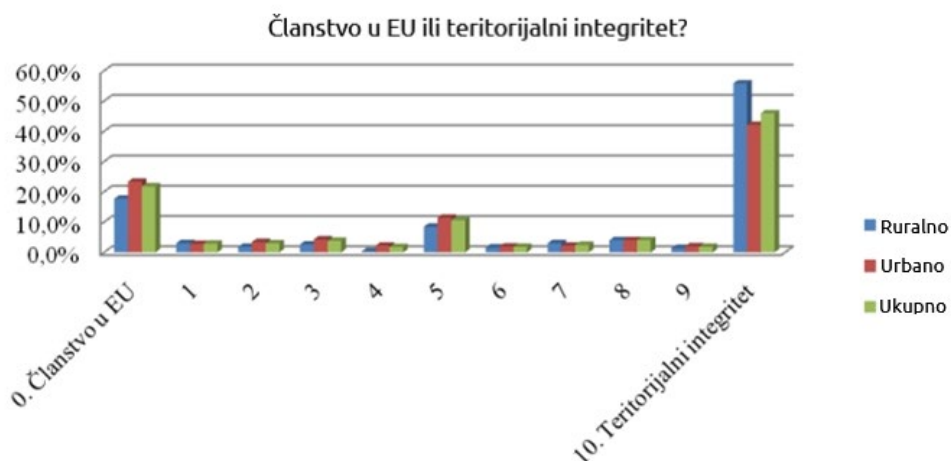

Grafikon 5. Uticaj regiona na opredeljenje ispitanika

¹⁰ Uzorak ponderisan po pitanju pola i starosti ispitanika.

¹¹ Uzorak ponderisan po polu, starosti i obrazovanju ispitanika.

U pogledu regionalne pripadnosti ispitanici su svrstani u četiri regiona: zapadna Srbija, istočna i južna Srbija, Vojvodina i Beograd sa okolinom. Spirmanova neparametarska korelaciona analiza takođe je otkrila postojanje statistički značajne povezanosti sa prioritizacijom ispitanika između članstva u EU i očuvanja teritorijalnog integriteta ($p = ,002$), ali gotovo zanemarljive jačine veze ($r = ,08$). Prethodna istraživanja su pokazala da ispitanici koji žive u naseljima na jugu Srbije, zbog blizine teritorije Kosova i Metohije, ali i zbog značajnijeg učešća albanske nacionalne manjine na teritoriji južne Srbije, ekspresnije izražavaju svoje opredeljenje da daju apsolutnu prednost teritorijalnom integritetu u odnosu na evropske integracije. Nalazi našeg istraživanja nisu potvrdili iznete pretpostavke. Prvo, jer nismo otkrili da postoji bilo kakva veza između toga da li ispitanik daje prednost teritorijalnom integritetu i regiona u kome živi. Drugo, varijacije koje postoje između odgovora distribuira-nih kroz regione se broje u nekoliko procenata. Prednost teritorijalnom integritetu najviše daju ispitanici iz zapadne Srbije 51%, dok je u regionu istočne i južne Srbije ta prednost izražena sa 49%.¹²

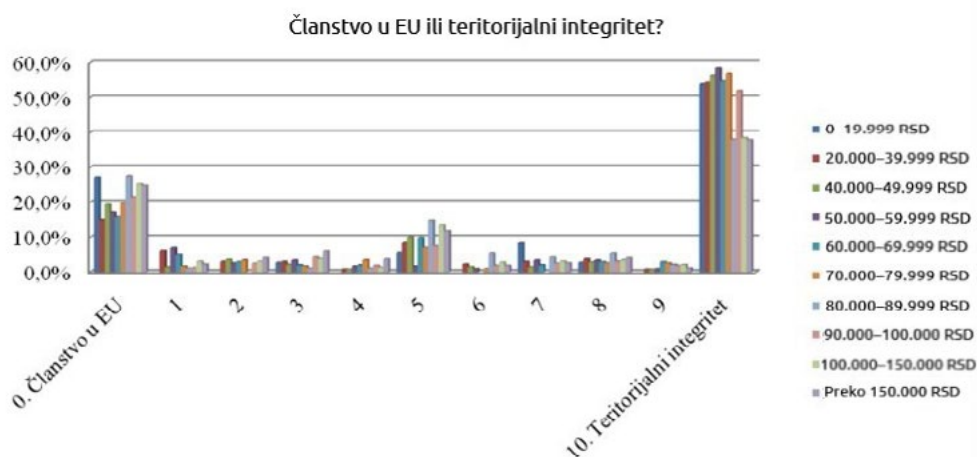

Grafikon 6. Uticaj ruralne/urbane sredine na opredeljenje ispitanika

Mesto stanovanja ispitanika razmatrano je ne samo u pogledu geografskih regiona već i kroz prizmu dihotomije ruralnih i urbanih sredina. Mesta sa populacijom do deset hiljada stanovnika su okarakterisana kao ruralna, dok su sva ostala mesta, uključujući i okolinu Beograda, sa predgrađima svrstana u kategoriju urbanih sredina. Neparametarska korelaciona analiza Spirmanovog tipa pokazala je da postoji statistički relevantna povezanost između zavisne varijable i toga da li ispitanici žive u ruralnim ili urbanim sredinama ($p = ,00$). Međutim, i u ovom slučaju je veza bila slabog intenziteta ($r = -,11$), i to inverznog smera, što ukazuje da su urbane sredine naklonjenije članstvu u EU.¹³

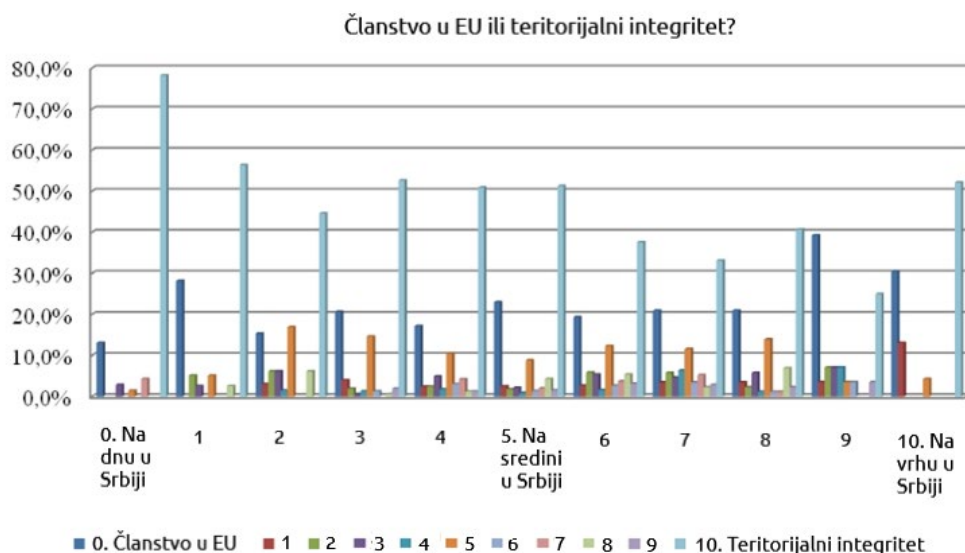
¹² Uzorak ponderisan po polu, regionu i starosti.

¹³ Uzorak ponderisan po polu, starosti i regionu.

Grafikon 7. Uticaj prihoda domaćinstva na opredeljenje ispitanika

Slično je i kada su u pitanju mesečni prihodi domaćinstva. Neparameterska korelaciona analiza sprovedena po Spirmanovom modelu ukazuje na statistički značajnu povezanost između mesečnih primanja domaćinstva ispitanika i njihovog pozicioniranja na skali između članstva u EU i očuvanja teritorijalnog integriteta ($p = ,00$). Međutim, pokazalo se da je ta korelacija slabog intenziteta, gotovo zanemarljiva ($r = -,12$), ali ipak, s obzirom da je inverznog tipa, ukazuje da su ispitanici koji žive u domaćinstvima sa manjim mesečnim prihodima u neznatnoj meri naklonjeniji očuvanju teritorijalnog integriteta.¹⁴

Grafikon 8. Uticaj društvenog položaja na opredeljenje ispitanika

¹⁴ Uzorak ponderisan po polu, starosti i obrazovanju.

Ispitanicima je u upitniku bilo postavljeno i pitanje da na jedanaestostepenoj lestvici društvenog položaja u Srbiji pozicioniraju sebe u odnosu na to kakav je njihov položaj u pogledu novca, obrazovanja i cenjenosti posla. Spirmanova neparametarska korelaciona analiza je pokazala da postoji statistički značajna veza između te varijable i prioritizacije ispitanika između članstva u EU i očuvanja teritorijalnog integriteta ($p = ,00$). Veza je poprilično slaba i inverznog tipa ($r = -,11$), što znači da je za one koji su sebe pozicionirali niže na lestvici verovatnije da će se prednost dati očuvanju teritorijalnog integriteta Republike Srbije.¹⁵

Kako bismo proverili hipotezu o tome da sociodemografske karakteristike ispitanika ne utiču na njihov stav prema izboru između članstva u EU i očuvanja teritorijalnog integriteta Republike Srbije, sprovedi smo i linearnu regresionu analizu. U regresioni model su bili uvršteni pol, godine i obrazovanje ispitanika, mesečna primanja domaćinstva, region Srbije u kome ispitanik živi, da li je u pitanju urbana ili ruralna sredina, kao i samopozicioniranje na lestvicama društvenog položaja. Rezultati analize su pokazali da je model statistički značajan, ali da nezavisne varijable koje smo koristili objašnjavaju svega 4,7% varijanse stava po pitanju prioritizacije ispitanika između članstva u EU i očuvanja teritorijalnog integriteta ($R^2 = ,05$ sudeći po Nagelkerkeovom testu). Za većinu nezavisnih varijabli koje su uvrštene u model pokazalo se da nisu statistički značajni prediktori odgovora na pitanje „Šta je za Srbiju važnije: članstvo u EU ili teritorijalni integritet?”. Kao relativno značajni prediktori pokazali su se samo godine, lestvice društvenog položaja i da li ispitanik živi u ruralnoj ili urbanoj sredini. Upravo ova poslednja okolnost pokazala se kao najznačajniji od svih analiziranih sociodemografskih prediktora.

Tabela 2. Rezultati linearne regresione analize za zavisnu varijablu „Šta je za Srbiju važnije: članstvo u EU ili teritorijalni integritet?” i nezavisne varijable pol, godine, obrazovanje, region, ruralna/urbana sredina, mesečna primanja domaćinstva i merdevine društvenog položaja

Šta je za Srbiju važnije: članstvo u EU ili teritorijalni integritet?		
	B	SE
Pol	,21	,23
Godine	-,02**	,01
Obrazovanje	,12	,26
Beograd		
Vojvodina	-,32	,28
Zapadna i centralna Srbija	,23	,36
Istočna i južna Srbija	-,22	,34
Ruralno/urbano	-1,23***	,28
Primanja domaćinstva	-,06	,05
Merdevine	-,23***	,07
Constant	9,49***	,67
R Square		,05

Napomena: * = $p < ,05$; ** = $p < ,01$; *** = $p < ,005$.

¹⁵ Uzorak ponderisan po polu, starosti i obrazovanju.

Zaključak

Nismo mogli izdvojiti nijedan sociodemografski činilac koji ima presudan uticaj na formiranje stava o tome da li se daje prednost Evropskoj uniji ili teritorijalnom integritetu. Do sličnih nalaza dolaze i istraživači koji su studije radili pre pet, deset ili dvadeset godina. Mojsilović na osnovu podataka CESID-ovih istraživanja izvodi zaključak da ne postoji jasna i statistički značajna veza između sociodemografskih odlika i stava prema kosovskom pitanju, odnosno teritorijalnom integritetu. Mojsilović zaključuje iz analize statistički niskog odnosa sociodemografskih odlika i stava prema Kosovu i Metohiji da „određene kategorije populacije, kao što su oni sa nižim nivoom obrazovanja, stariji i oni koji zauzimaju niže lestvice društvene strukture (domaćice, poljoprivrednici ili nekvalifikovano radništvo), u većoj meri biraju odgovor „Ne zna i nema stav“, dok se oni koji imaju stav ravnomerno i blisko proseku opredeljuju za odgovore koji su dati u pitanju želje i procene realnosti kad je reč o rešenju kosmetskog pitanja” (Mojsilović, 2010: 171).

U slučaju našeg istraživanja, od sociodemografskih faktora koje smo poredili nalazi nam ukazuju da jedino uticaj sredine u kojoj ispitanik/ca živi (ruralno/urbano područje) ima relativno značajniji uticaj na to da li ispitanik procenjuje da je za Srbiju važnija Evropska unija ili teritorijalni integritet. Ispitanici koji žive u urbanim sredinama će u većem broju slučajeva dati prednost Evropskoj uniji u odnosu na očuvanje teritorijalne celovitosti zemlje. S druge strane, što su ispitanici sebe niže smestili na lestvici društvenog položaja i što su mlađi, to su naklonjeniji očuvanju teritorijalnog integriteta Srbije.¹⁶

Pokušaćemo da objasnimo zašto se sociodemografski faktori nisu pokazali kao značajni prediktori kada je reč o ispitivanju stavova o karakteru političke zajednice. Stav prema analiziranim pitanjima, tačnije odnos prema teritorijalnom integritetu i Evropskoj uniji, pitanje je koje po svojoj prirodi zahteva postojanje nešto više „kognitivnog” tj. saznanog materijala od proste procene socioekonomskog statusa ili životnog standarda. Jedno od mogućih objašnjenja može biti da je odnos građana prema kosovskom pitanju više u vezi sa određenim pogledom na svet, vrednostima ili strahom od promena i njihovim željenim očekivanjima (Mojsilović, 2007: 234). Pitanje odnosa prema rešavanju statusa Kosova i Metohije znatno je zasićeno emocionalnim nabojem, što dodatno otežava nameru da utvrdite šta tačno i u kojoj meri utiče na stavove ispitanika kada je reč o ovom pitanju. Ne postoji instrument kojim će se meriti koliko je određeni stav zasićen emocijama a koliko racionalnim, odnosno „kognitivnim” materijalom (Mojsilović, 2007: 220). U prethodnim istraživanjima¹⁷ smo potvrdili da rešavanje statusa Kosova i Metohije utiče na stav javnog mnjenja o članstvu Srbije u Evropskoj uniji, a u ovom radu smo dokazali da se sociodemografski faktori ne mogu pokazati kao pouzdani prediktori koji bi nam pomogli da pretpostavimo koji je to profil ispitanika koji smatra da je za Srbiju važnije članstvo u Evropskoj uniji u odnosu na teritorijalni integritet ili obratno. Ostaje za buduća istraživanja da se utvrdi u kojoj meri drugi faktori, poput vrednosti i političke kulture, utiču na formiranje stava ispitanika o rešavanju statusa Kosova i Metohije i Evropskoj uniji.

¹⁶ Međutim, uticaj ovih faktora je i dalje manji nego uticaj ruralne ili urbane sredine (videti: tabelu 2).

¹⁷ Nalazi istraživanja javnog mnjenja iz 2018. godine su detaljno izloženi u dva rada: Kosovo and Metohija or the European Union – a rhetorical dilemma in the Serbian political discourse (Marković i dr., 2019: 173–192), dostupno na: <http://iriss.idn.org.rs/309/> i Kosovo i Metohija Evropska unija – Dilema ili očekivani izbor? (Marković i dr., 2020: 83–86), dostupno na: <http://iriss.idn.org.rs/697/>.

LITERATURA

- Dowons, A. (1957). *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper and Row.
- EU u Srbiji (2021). Građani Srbije prepoznaju EU kao najvećeg donatora. 26.7.2021. <https://europa.rs/gradjani-srbije-prepoznaju-eu-kao-najveceg-donatora/>
- Južne vesti (2021, jul 27). Istraživanje: Više od 60 odsto građana smatra da je Srbiji mesto u Evropskoj uniji. *Južne vesti*, <https://www.juznevesti.com/Drushtvo/Istrazivanje-Vise-od-60-odsto-gradjana-smatra-da-je-Srbiji-mesto-u-Evropskoj-Uniji.sr.html> (pristupljeno 10. februar 2023.)
- Kasara, K. & Suryanarayan, P. (2015). When Do the Rich Vote Less Than the Poor and Why? Explaining Turnout Inequality across the World. *American Journal of Political Science*, 59(3), 613–627. <http://www.jstor.org/stable/24583086>
- Lowndes, V. (2004). Getting on or getting by? Women, social capital and political participation. *The British Journal of Politics and International Relations*, 6(1), 45–64.
- Institut za evropske poslove (2022). Stav građana Srbije prema Kosovu. Istraživanje javnog mnjenja, Research 34. Beograd: Institut za evropske poslove. <https://iea.rs/wp-content/uploads/2022/08/34-Stav-gradjana-Srbije-prema-Kosovu-2022.pdf> (pristupljeno 15. januara 2023.)
- Marković, K., Matijević, B. & Jovanović, M. (2019). Kosovo and Metohija or the European Union – a rhetorical dilemma in the Serbian political discourse. *Srpska politička misao = Serbian Political Thought*, 66(4), 173–192. http://iriss.idn.org.rs/309/1/SPM_2019_4.pdf
- Marković, K., Matijević, B. & Jovanović, M. (2021). Kosovo i Metohija i Evropska unija – Dilema ili očekivani izbor? U: B. Todosijević (Ur.), *Predstave o Evropskoj uniji i Rusiji u javnosti Srbije: javno mnjenje Srbije 2018 – JMS 2018* Beograd: Institut društvenih nauka (str. 74–89). http://iriss.idn.org.rs/697/1/KMarkovic_BMatijevic_MJovanovic_Predstave%20o%20EU%20i%20Rusiji%20u%20javnosti%20Srbije.pdf
- MEI (2022). Evropska orijentacija građana Srbije. Ispitivanje javnog mnjenja Srbije decembar 2022. Beograd: Ministarstvo za evropske integracije (MEI) https://www.mei.gov.rs/upload/documents/nacionalna_dokumenta/istrazivanja_javnog_mnjenja/javno_mnjenje_dec_22.pdf (pristupljeno 10. februar 2023)
- Mojsilović, M. (2007). Odnos birača i apstinencija prema pitanjima granica i uređenja političke zajednice. U: Z. Lutovac (Ur.), *Birači i apstinenci u Srbiji* (str. 217–236). Beograd: Institut društvenih nauka, Fakultet političkih nauka i Fondacija Fridrih Ebert.
- Mojsilović, M. (2010). Percepcija problema Kosova i Metohije. U: S. Mihajlović (Ur.), *Kako građani Srbije vide tranziciju: istraživanje javnog mnjenja tranzicije* (str. 165–175). Beograd: Fondacija Fridrih Ebert.
- Slavujević, Z. (2018, Oktobar 14). Građani Srbije o Kosovu: između srca i razuma. *DANAS*. <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/izmedju-srca-i-razuma/>
- Todosijević, B. & Pavlović, Z. (2020). *Pred glasačkom kutijom: politička psihologija izbornog ponašanja u Srbiji*. Beograd: Institut društvenih nauka.

Ksenija Marković, Marko Jovanović

**EUROPEAN UNION OR TERRITORIAL INTEGRITY –
SOCIO-DEMOGRAPHIC FACTORS AS PREDICTORS**

Abstract

The paper analyses the influence of socio-demographic factors on the citizens' prioritization concerning two political issues that are crucial for the development of the society of the Republic of Serbia, namely the EU membership and the preservation of territorial integrity. The initial premise of the authors start is that the resolution of the status of Kosovo and Metohija significantly affects public opinion when it comes to Serbia's EU membership. The basic hypothesis on which the paper is based is that the socio-demographic characteristics of the respondents do not affect their attitudes when it comes to the choice between the EU membership and the preservation of the territorial integrity of the Republic of Serbia. The study

follows the quantitative research method: to answer the research question, the authors rely on the data obtained from the "Value Attitudes of the Citizens to the Democratic Transformation of Serbia in the Past Three Decades (1990-2022)" empirical quantitative research conducted by the Centre for Political Research and Public Opinion of the Institute of Social Sciences. The results of the research indicate that no socio-demographic factor can be singled out to have had the decisive influence on whether the respondents give priority to the European Union or territorial integrity. The authors conclude that other factors, such as values and political culture, may prove to be more significant predictors for the formation of the respondent's position towards the resolution of the status of Kosovo and Metohija and the European Union membership. *Keywords:* territorial integrity, Kosovo and Metohija, European Union, socio-demographic factors, Serbian public opinion